

Bazalt. A felejtés rétegei

(Egy kurátor töprengései)

Akinek ismerősen cseng a fenti cím, bizonyára hallott a Blinken OSA Archivum tavaly őszi budapesti kiállításáról, vagy olvasott róla a sajtóban, esetleg maga is megnézte, vagy részt vett valamelyik kapcsolódó rendezvényén. Talán el is gondolkodott azon, hogy ez a hetven évvel ezelőtti történet legalább annyira a felejtésről is szól, mint az emlékezésről. Az sem szokványos, hogy egy emlékezetőrző intézmény – ebben az esetben egy archívum – ne csak a megőrzött emlékekkel, archivált dokumentumokkal foglalkozzon, hanem azok hiányát is megpróbálja bemutatni, elemezni.

A címadás nem csupán távoli utalás erre a kulturális programra. Ez az írás ugyanakkor nem a kiállítás utólagos száraz ismertetését vagy objektív értékelését kívánja nyújtani: azokat a dilemmákat, megoldatlan vagy megoldhatatlan kérdéseket próbálja számba venni, amelyekkel az alkotóknak, közreműködőknek, látogatóknak szembesülniük kellett a kiállításához vezető kutatás vagy éppen annak utóélete során. Több ez, fontosabb ez, mint az úgynevezett kulisszatitkok kibeszélése.

Akinek új a cím, és korábban nem is érdeklődött a konkrét történet iránt, talán az is rezonál a felvetett kérdések némelyikére, és maga is talál magán- és közéleti emlékezetében, töredékes családi történeteiben hasonló dilemmákat, más időszak-

ban, más helyszínen zajlott eseményeket, feldolgozatlan konfliktusokat az emlékezés és felejtés kényes ökoszisztémájában.

Amit tudunk

Magyarország kis ország, de kényszermunkatáborokban feltűnően gazdag volt a háború utáni történelme. A második világháború utáni évekre, a Sztálin haláláig terjedő időszakra gondolok elsősorban, némi keserű iróniával. Ezzel a teherrel, mondhatni negatív történelmi erőforrással valamit kezdenie kellett – esetenként csak kellett volna – a szemtanúinak, az elszenvedőinek, az elrendelőinek, a történészeknek és a később születetteknek.

Több mint hetven évvel a táborok többségének bezárása után már sok mindent tudunk e büntetőintézményekről: voltak közöttük gyűjtőtáborok és munkatáborok; foglyaik között voltak politikai elítéltek, kulákok, megbízhatatlannak minősített elemek. A táborok listája azonban máig nem teljes, bár több könyv jelent meg a legfontosabbakról, helyi és országos emlékezetőrző szervezetek alakultak történetük feltárására. Ironikus, hogy a legteljesebb listát a Szabad Európa Rádió állította össze – egy olyan intézmény, amelynek munkatársai akkoriban be sem léphettek az országba: szakszerű interjúkat készítettek az országot legális vagy illegális úton elhagyókkal,

az elmondottak megbízhatóságát értékelték, az interjúalanyok nevét pedig helyreállíthatatlanul törölték, vagy fel sem vették. A SZER listája 95 táborot tartalmaz, és ez sem a teljes lista: ma már tudjuk, hogy közel 120 tábor létezett ebben az időszakban Magyarországon. A táborok egy része ma is közismert, mint például a szovjet gulág példáját mintaszerűen követő és a bezárásakor lerombolt recski munkatábor, amelynek fogolylistáját és őreinek listáját azonban sikerült rekonstruálni; helyén évtizedekkel később emlékpark létesült, és történetét szépirodalmi és szakirodalmi művek dolgozták fel. Vannak azonban olyanok is – jelesül a badacsonyi bazaltbányában működött munkatábor –, amelyek léte még a történészeket is meglepi.

Az is ironikus, hogy a másik „hiteles” forrás egy játékfilm – nem egy dokumentumfilm, amelytől elvárjuk az objektivitást, a pontos adatolást, hanem egy filmdráma, Bacsó Péter *Nyár a hegyen* című alkotása 1967-ből, vagyis tizenhárom évvel a táborok bezárása utánról, amely egy valós figurákról mintázott, megtörtént esetekből merített, de kitalált történetet mesél el az 1950-es évek elejéről, a koncepciós perek, a börtönök, munkatáborok idejéből, és amely bemutatja és megérezteteti a korszak feldolgozatlan konfliktusait és a fiatal generáció részben empátikus, részben értetlen viszonyulását ezekhez a konfliktusokhoz. A film helyszínei a badacsonyi rabszállás akkor még álló épületei voltak.

A harmadik „hiteles” forrás pedig egy életrajzi regény egy olyan fogolytól, aki a badacsonyi bazaltbányában és más büntetés-végrehajtási intézményekben raboskodott, majd disz-

szidált az Egyesült Államokba, ahol élete nagy részét töltötte, és idős korára visszatérve Magyarországra megírta perének és börtönéveinek történetét (Stirling György: *Megalázott nemzedékek*, 2006). Azért tettem idézőjelbe ezeknek az értelmileg és érzelmileg is időtálló forrásoknak a „hitelességét”, mert minden értékük mellett mást várunk a különféle irodalmi és filmes műfajoktól, a bennük alkotóktól, mint a tényszerű dokumentumoktól és a hatóságoktól. Badacsony esetében éppen a tényszerű dokumentumok feltűnő hiánya – például a fogolylista vagy az örök listája, a megtörtént esetek (szökések, büntetések) leírása – vezetett arra, hogy itt nemcsak az emlékezéssel, hanem a felejtéssel is foglalkoznunk kell.

Amit nem tudunk

Történész kollégám megkérdezte a magyarországi munkatáborokról szóló egyik könyv szerzőjét, hogy vajon miért nem szerepel benne Badacsony. Azt a választ kapta: mert nincs róla adat. Egy történésznek az adatok adják munkája hitelességét (történész barátaimmal sokszor keveredtem vitába arról, hogy szükséges-e a szereplők megnevezése, azonosítása, ha magánemberekről és nem közszereplőkről van szó), itt azonban büntetőperek elítélteiről, a büntetés-végrehajtó intézményekben dolgozókról, vagyis eleve nyilvános adatokról van szó, és ma még sincsenek meg ezek az adatok. Az államigazgatás, különösen a büntetés-végrehajtás nem szokott ilyen slampos lenni – valamilyen oka csak volt a tényadatok eltűnésének.

Úgy érzem, ma már jobban megértem a dokumentumok eltűnésének

okait és a felejtés mechanizmusait a badacsonyi kényszermunkatábor történetében. Badacsonytomaj városa – korábban nagyközség, előtte falu – felvirágzását a bazalt adta. A Balaton-felvidék ikonikus tanúhegye, a Badacsony sorsát az pecsételte meg, hogy itt található a legjobb minőségű bazalt, amelyből nemcsak vasúti pályák zúzott köveit vagy út-alapozást lehetett készíteni, hanem faragni, hasítani is lehetett: ha a budapesti Belváros utcáit feltörik, a legtöbbjüknél még ma is ott van az aszfaltréteg alatt a bazalt kockakő vagy a kisebb méretű, gyakran íves mintába rakott macskakő. Nehéz elképzelni, ezt a több millió kocka- és macskakövet többségében kézzel hasították – és egy kockának hat oldala van, hatszor hasadhat el rosszul. (Próbálkoztak a hasítás gépesítésével, de nem sokra jutottak vele: az úgynevezett riccerék pontosan tudták, hogy hol „lázás” a kő, hol kell megütni, hogy a kívánt méretet és formát kapják.) Ezt a kiváló alapanyagot már a 20. század elejétől használták: először csak az omlásokat aknázták ki, majd fejtették a hegyoldalt, végül robbantották. A világháború környékén és főleg az újjáépítés idején rengeteg kő kellett az utakhoz, vasutakhoz, építkezésekhez, ezért munkahelyek létesültek, vasútvonal épült a tó északi partján (bár még az sem tudta elszállítani a rengeteg követ, uszályokkal kellett egy részét átvinni Fonyódra, és a déli parton húzódó vasútvonalon továbbvinni), kiépültek a közművek, iskolák, művelődési intézmények születtek – egyszóval minden, ami a városiasodáshoz szükséges.

Ebben a sikertörténetben sötét folt a csíkos ruhás rabok dolgoztatása,

zavaró tényező a közösségi emlékezetben. Ma már talán hajlamosak vagyunk elfogadni a volt ellenség kényszermunkatáborokban dolgoztatásának politikai és gazdasági logikáját, ami egyszerre volt büntetés és gazdasági szükséglet a háborús romok eltakarítása, az ország újjáépítése időszakában. Ez azonban elfedheti előlünk a tényeket és az ott dolgoztatottak sorsát. Sőt, ha mélyebbre ásunk a bazaltbánya történetében, korábban zsidó munkaszolgálatosok is dolgoztak itt – mindig jól jön egy bazaltbánya, ha valakiket büntetésből kell dolgoztatni...

A másik ok, ami a dokumentumokat eltűnésre és az emlékezetet kihagyásokra ítéltette, személyes vagy családi: Stirling György könyvéből tudjuk, hogy az örök egy része a helyiek közül került ki. Voltak közöttük rendesebbek is, akik szemet hunytak a rabok kisebb mulasztásai fölött, a legkegyetlenebbek pedig a fiatal ávósok voltak. Ezeknek az embereknek a családja még mindig a környéken élhet, akár még az érintett is kilencven-egynéhány évesen – számukra ez a történet olyan, amit még ma sem szívesen vállalnak fel. Sok szerepben, sok helyzetben lehetett részt venniük az egymást követő generációk tagjainak a sötét időszakokban, de a magyar társadalom, ismeretesen, nem jeleskedik makro- és mikrotörténelme sötét foltjainak feldolgozásában, és sötét foltokban sajnos bővelkedik a múlt.

„Makacs kutya az emlékezés, oda heveredik, ahová éppen kedve tartja” – írta Cees Nooteboom holland író (magyarul is jelent meg könyve). Szerintem makacs kutya a felejtés is: vissza-visszatér kedvenc helyeire, és mindig azokat a helyeket, törté-

neteket, szereplőket, viszonyokat felejtjük el, amelyek számunkra kellemetlenek vagy érdekeinkkel ellentétesek.

A homályos céltábla

Amikor gyerekkori emléktöredékek és későbbi lokálpatrióta kezdeményezések hatására elkezdtem közelebbről foglalkozni a bazaltbányában működött rabtábor történetével, szörnyen bosszantott, hogy nem lehet az iratok nyomára bukkanni. Azt sem lehet mondani, hogy a tábor teljesen elfeledett: tudtak és tudnak a létéről, egy emléktábla is van az erdő által benőtt romok közelében, és a Bacsó-filmet is sokan látták.

Egy idő után úgy fogtam fel, hogy olyan céltáblára kell lőnöm, amelynek közepe homályos. Látjuk, hogy ott van, de éppen a közepe, ahol a legértékesebb találatok vannak, nem látható tisztán. Csak körbelőni lehet – de a körbelövésekből azért kirajzolódik a homályos rész, a történet lényege mégis összerakható, ha nem is egyszerűen.

Amikor ez a projekt személyes magánkutatásból a Blinken OSA Archivum által támogatott hivatalos kutatássá avanszált, terepmunkáscsoportokat szerveztem kollégáimból. Szétszéledtünk különféle környékbeli emlékezetőrző intézményekbe – könyvtárakba, levéltárakba, múzeumokba – de a

munkatáborra vonatkozó iratokat nem találtunk. Találtunk viszont archív fotókat, kapcsolatokat az események még élő tanúihoz, és egyre többet tudtunk meg az érintett települések (Badacsonytomaj, Badacsony, Badacsonytördemic) történetéről, még a bazaltbányászat műszaki oldaláról is. Fotóztuk és azonosítottuk a rabszállás romjait,

A rabszállás romjai
Fotó: Szilágyi Lenke

amelyeket benőtt a természet. Mi magunk is végigjártuk azt az utat, amely a rabszállástól a hegy túoldalán lévő fejtéshez vezet, és amelyet a raboknak mindennap időjárástól függetlenül oda-vissza meg kellett tenniük.

Sok mindent találtunk a körbelövések során, tűpontos légi fotókat a bányáról és a rabtábor épületeiről 1959-től 1983-ig, más magyarországi munkatáborok hivatalos iratait, a táborokat szervező KÖMI, vagyis a Közérdekű Munkák Igazgatósága bőséges dokumentumanyagát – ezek más kutatóknak is rendelkezésére állnak.

Az idő múlásával egyre kevésbé igazgott a hivatalos iratok hiánya – például, hogy kik, mikor, milyen ítélettel, milyen transzportokkal érkeztek, és vitték őket tovább, kik voltak az őreik, milyen büntetéseket kaptak, kivel milyen balesetek történtek, kik kíséreltek meg szökést –, egyre fontosabbnak tartottam a felfejtett történeteket, a megismert kontextust, az emberek viszonyulását a múlt e kényelmetlen fejezetéhez.

Kezdttem megnyugodni: így is fontos elemei világosodnak meg, állnak össze ennek a történetnek.

Személyes emléktöredékek

Szűkebb családomban nem voltak politikai okok miatt bebörtönzöttek vagy a nép ellenségeinek kikiáltott kulákok, nem voltak a háború előtti rendszer arisztokratái vagy a klérus tagjai. Visszatekintve ez szerencsésnek tűnhet, de ennél sokkal kevesebb is elég volt ahhoz, hogy a kommunista rendszer fogást találjon polgárain.

Anyai nagyapám abban a generációban született, amelyben a férfiaknak mindkét nagy háborúban be kellett vonulniuk: ő is két világégésben harcolt, az elsőben mint fiatal katona, a másodikban mint öreg katona, az egyikben meg is sebesült. Egyébként statisztikus volt, a számok nagy barátja, megbecsült szakember a Központi Statisztikai Hivatalban, aki karrierje végén kormányfőtanácsosi rangot kapott. 1945 után sürgősséggel nyugdíjazták, és szégyenteljesen alacsony nyugdíjjal küldték el a KSH-ból. Amikor megkérdezte, hogy miért, a válasz az volt: mert a régi rendszert szolgálta. Emlékszem, hogy később is fölemlgette bosszúsan: mégis, milyen rendszert szolgálhattam volna?!

Felesége (a nagyanyám, akit én már nem ismerhettem) meghalt, budai Fillér utcai lakásukat lebombázták, neki özvegyként kellett új életet kezdenie egy iránta ellenséges rendszerben. Megismerkedett egy badacsonytomaji özvegyasszonnyal, akinek a főútra néző, módos, manzárszobás házáat nem államosították, csupán más családokat kellett befogadnia maga mellé – ez

volt a társbérletek kora. Nagyapám elvette az özvegyet, és elköltözött Tomajra – mint mondta, addig a két-három évig, amíg a kommunisták itt vannak, utána majd visszaköltözik Budapestre. A két-három év több mint negyven lett, de nekem gyerekként és kamaszként is jól jött a balatoni ház: minden nyarat ott töltöttem a nagyapánál, először anyámmal, később egyedül a haverokkal.

A drótkötélpálya, amely a bazaltal teli csilléket vitte a zúzóműbe és a vasútállomásra, egy részüket a kompokat fogadó mólóra is, szinte pontosan a házunk fölött húzódott. A csillék jellegzetes kettős kattogása, amint áthaladnak egy tartóoszlopon, az élet mindennapi része volt, ma is ráismernék. Nagyapám kártyapartnerei, az állomásfőnök, a patikus, az állatorvos modernebb kártyajátékokat játszottak, nagyapám sajnálta is, hogy alig van már olyan, akivel tarokkozni tudna. Jóban volt a beköltöztetett családokkal is, akik nemcsak életkorukban tartoztak az új generációhoz, de munkájukban, ízlésükben is: munkások voltak a zúzóműben. Az ő történeteikre a gyerekek is odafigyeltek, bár csak a terített asztalnál nyílt erre módunk.

Az idősebb fiúk néha suttogva meséltek izgalmas történeteket arról, hogy évekkorábban „életük kockáztatásával” felmásztak a hegyre, ahol szögesdrót kerítés mögött géppisztolyos katonák voltak és csíkos ruhás rabok dolgoztak. Persze ekkoriban már nem lehettek ott rabok és örök, és a kalandos történetek is csak átmeneti izgalmat okoztak a fiatalabb hallgatóság körében – én is évtizedekre elfelejtettem.

Mindez önmagában kevés lett volna, hogy évtizedekkel később egy hetven évvel ezelőtti történet felfejtésére indítson.

Lokálpatrióták, emléktúrák

Még a Covid-járvány előtt olvastam egy riportot az akkori *Index*ben, amely korrekt módon összeszedte a munkatáborról elérhető információkat, és talált is két túlélőt – egyikük bányász, másikuk munkaszolgálatos volt –, és rövid interjút készített velük. Ez ébresztett rá, hogy ha iratok nincsenek is – bár ezt még nem vehettem biztosra akkor –, a történet túlélői még kikérdezhetőek lehetnek.

Rábukkantam egy korábban megjelent riportra is, amelyben egy fiatalember, egyébként neves helyi borász, lokálpatrióta és kultúrátámogató, túrákat szervezett „a hegy sötét oldalára”. A résztvevőknek levetítette a Bacsó-film néhány részletét, majd adott nekik egy tarisznyában szőlőlevet, egy kis üveg bort, egy grafikus által rajzolt térképet, egy audioguide-ot – és egy bazaltkövet. A követ a túrázók maguk választhatták ki indulás előtt, és ha megtalálták az elhagyatott bazaltbányát, a követ ott kellett hagyniuk, mintegy kárpótlásul a megsebzett hegynek, egyúttal megemlékezve a munkatáborban szenvedett rabokról.

Talán ezek a riportok, interjúk is közrejátszottak abban, hogy az elmúlt években amatőr videósok

járták be a hegyet, és töltötték fel videóikat az internetre. Voltak közöttük támogatott ismeretterjesztők, és voltak igazi amatőrök, akik maguk is a helyszínen eszméltek rá, hogy milyen romok között járnak.

Tudjuk a történelemkönyvekből, hogy a Szovjetunió még Sztálin halálának évében, 1953-ban rendeletet hozott a gulágok bezárásáról.

Ugyanebben az évben, a szovjet mintát követve Magyarország is bezáratta kényszermunkatáborait – legalábbis jogilag, mert a tízezres nagyságrendű fogolypopuláció elhelyezése nem ment könnyen; a badacsonyi tábor is csak a kö-

A rabszállás romjai
Fotó: Szilágyi Lenke

vetkező évben, 1954-ben szűnt meg. A bányászat eközben tovább folyt, és csak a 60-as évek közepén szűnt meg – csak már nem rabok dolgoztak a bazaltbányában.

A magyarországi táborok bezárása Nagy Imre miniszterelnök nevéhez fűződik. A mártír miniszterelnök emlékének megőrzésére alakult Nagy Imre Társaság, elsősorban a Veszprém megyei szervezete, más csoportok csatlakozásával minden évben emléktúrát szervez a badacsonyi munkatábor romjaihoz, bár mostanában a tagok korosodásával egyre kevesebben tudnak felmenni a hegyre. 2004-ben, egy fa körülölelő gyökerei közé emléktáblát állítottak itt a munkatáborok feloszlásától. A gránittáblát a közelmúltban ismeretlenek összetörték: indítékaik

világosak, mert egy közeli tájékoztató szövegében is kifejtették azt a mondatot, amely Nagy Imre rendszerének viszonylagos embersége-sebb voltára utalt. Hetven évvel az események után még mindig láthatók a törésvonalak és a gyűlölködő indulat...

Az sem véletlen, hogy a Nemzeti Emlékezet Bizottsága a megújított vándorkiállításának bemutatóját Badacsonytomajban tartotta (a mi archívumunk is adott hozzá Szabad Európa Rádiós dokumentumokat). Szerencsére a mai pártpolitika még nem fedezte fel magának ezt a toposzt; azt azonban sokan látják, hogy itt még mindig valamiféle emlékezeti adósság van.

A történet tanúi

A badacsonyi kényszer munkatábornak és a bazaltbányának még ma is él néhány résztvevője, tanúja. Megkértem a borászt, hogy segítsen kapcsolatot teremteni ezekkel az emberekkel – nem akartam az utcáról bekopogni, hogy interjút kérjek tőlük. Az ő közvetítésével sikerült megismernem egy volt munkaszolgálatos katonát, aki – több társához hasonlóan – helyi lányt vett feleségül, és Tomajban telepedett le. Ugyancsak vele kopogtattunk be a bányában először gyerekmunkát végző, később a gépállomás vezetőjévé avanszált nyugdíjashoz is. A bazaltbányában (a munkatábor idején már a bacsonytördemici oldalon) dolgozó idős bányászhoz a tördemici polgármester révén jutottam el; itt szereztem tudomást arról is, hogy az előző polgármester özvegye monográfiát állít össze Badacsonytördemic fennállásának 750. évfordulója alkalmából, számos archív fotó felhasználásával.

Az interjúkból iratok híján is megtudtuk például, hogy a badacsonyi munkatáborba három hullámban érkeztek az elítéltek: először a politikaiak, utána a kulákok, majd a munkaszolgálatosok. Recskkel összehasonlítva itt szerencsésebbek voltak az elítéltek. Amíg Recsk elsősorban büntetőtábor volt, ahol a rabok értelmetlen kínzása, végső soron megsemmisítése volt a cél, addig Badacsonyan erőltetett ütemben kellett termelni, mert ha nem teljesítették az előírányzott mennyiséget, a munkavezető vagy a táborparancsnok is a szögesdrót mögött találhatta magát szabotázs vádjával... Ehhez viszont jó fizikumú rabok kellettek, és az étkezés sem lehetett túl gyenge, bár más kosztos voltak, mint a civil bányászok (mert a bányában nemcsak rabok dolgoztak, hanem helyi bányászok és szakképzett robbantómesterek is – a dinamitot természetesen nem adták a rabok kezébe, ők csak a segédmunkát végezheték fegyveres örök jelenlétében).

Azt is elmondta idős bazaltbányász interjúalanyunk, hogy nem tartották veszélyesnek a rabokat, sőt igyekeztek kapcsolatot teremteni velük. Az is előfordult, hogy amelyik módosabb rabot nem érdekelt az elvégzett munkáért járó minimális összeg, a saját teljesítményét is a civil bányászok nevére íratta, és azok kaphatták meg érte a pénzt.

Nemcsak az akkori történet résztvevőivel, tanúival, a 80-as, 90-es éveiket taposó idősökkel interjúztunk, hanem azokkal is, akiknek a közelmúltban valamilyen szerepük volt az állóvíz felkavarásában, vagy átlátják ezt az összetett történeti és társadalmi szövedéket. Így került az interjúalanyok sorába az említett

borász, aki saját megfogalmazása szerint elsőként dobott követ az állóvízbe ennek a történetnek a helyi feltárásában. Elmondta, hogy neki is volt személyes indíttatása: nagypapa a Szovjetunióban volt fogságban, és időnként mesélni akart erről az unokáknak, akik mindig leállították: „Hagyd már, papa, ezt már mondtad, ismerjük...” A nagypapa egyszer csak meghalt, és az unokák rádöbentek, hogy végül semmit nem jegyeztek meg a történeteiből, semmit sem tudnak arról, hogy hol, milyen táborban is volt a nagypapjuk, kikkel együtt, hány

Az elhagyatott bazaltbánya
Fotó: Szilágyi Lenke

évig, mikor jöhetett haza. A borász utólag elszégyellte magát, és ez a lelkipurdalás volt az egyik kiváltója annak, hogy a rabtáborral, a túlélőkkel kezdett amatőrként foglalkozni. A badacsonyi rabtáborról egyébként a saját apja sem hallott, holott a család itt lakott a környéken.

Interjút készítettünk Badacsonytomaj több cikluson át szolgáló korábbi polgármesterével, akinek családja még a török hódoltság előtt települt le itt, úgyhogy ha valakit lehet tősgyökeres tomajinak nevezni, akkor ő az. Kiválóan ismeri a település társadalmának finomrétegeit is, különösen a közelmúlt történelmének korszakaiból. Megkérdeztem tőle – mint ahogy minden interjúalanyunktól –, hogy vajon mi lehetett az oka a közösségi amnéziá-

nak. Szerinte nemcsak a közbeszéd hiányzott a rabtáborokról, hanem a magánéleti beszélgetések is. Ha néha jött egy-egy vendég, akiről tudták az ismerősök, hogy a badacsonyi munkatáborban raboskodott – és említett is néhány nevet, akik később ismert személyiségek lettek –, akkor egy-egy pohár bor mellett előjöttek a történetek, de ezzel vége is volt, a történeteket nem adták tovább.

Korábban magam is érveltem a felejtés joga mint egyéni jog mellett – hasonlóan az „elfeledtetés jogához” (ami a közhiedelemmel ellentétben nem a történelem kitörlésére irányul, hanem az információs szuperhatalmak, a Google- és

Facebook-félék információs hatalmának korlátozására). Mind a kettő az értelmezésem szerinti *információs autonómia* része: az egyén eldönthesse, hogy róla milyen információt kik használhassanak fel, és azt is, hogy ő milyen információk befogadására legyen kötelezhető. (Más kifejezéssel ez az információs önrendelkezés, illetve a politikai propaganda befolyásolásával szembeni védelem.) Ennek az információs autonómiának a részeként foghatjuk fel a felejtés jogát is, ami természetesen morális és nem jogi értelemben veendő.

Az irodalomból ismert mnemonisták vagy emlékezőművészek, mint Funes Memoriusa vagy a szovjet Szolomon Seresevszkij, akivel a neves pszichológus, Lurija évtizedeken át végzett kísérleteket, mind

boldogtalan emberek voltak: életük egyetlen mozzanatától sem tudtak szabadulni. Szerintem boldogtalan lenne az a társadalom is, amely képtelen a felejtésre – nem a buta, támpontok nélküli felejtésre, hanem a megszüntetve megőrzött emlékek kezelésére; ha mindig szembesülnie kell múltjának sötét foltjaival, az meggátolhatja az egészséges továbblépést.

Ezzel nem állítom azt, hogy ne lennének morális kényszerek, amikor a nem felejtés közösségi elvárás, a történelem szörnyűségeinek megismétlődése elleni egyfajta garancia. A pszichoanalitikusokkal együtt azt ajánlhatjuk, hogy az egyének és a társadalom csoportjai vagy szabaddítsák fel szorongást okozó, kibeszéletlen emlékeiket, vagy temessék el örökre. A magyar társadalomra jellemző fél-felejtés, fél-elhallgatás a legrosszabb megoldás.

Melyik az igazi történet?

Stirling György életrajzi könyvében szerepel egy kisfiú, aki titokban összebarátkozott a szögesdrót másik oldalán fogva tartott íróval, és néha ételt – egy kis kenyert, szalonnát, egy-egy almát – csempészett be neki, az örök figyelmének kijátszásával. A könyv írója szerint szabadulása után többször próbált nyomára bukkanni a kisfiúnak, de se a nevét, se a címét nem tudta kideríteni.

Mi ezt a kisfiút megtaláltuk. Tomajon él, közel 90 éves. Vele is készítettünk interjút, de emellett dokumentumfilmes kollégánk önálló portréfilmet is forgatott róla. Az ő elmondásában a történet egész más-ként zajlott: nagyon szegény család sarja volt, és örült, hogy gyerekként kapott valami munkát a bányában.

Megsajnálta a fogoly író, mert látta, hogy éhes, és először megosztotta vele saját szegényes ebédjét, majd rendszeresen csempészett be neki ennivalót. Egy idő után nemcsak befelé, hanem kifelé is csempészett: kis termetét és fürge mozgását kihasználva megbeszélte helyeken elrejtett írott üzeneteket vitt ki, amelyeket aztán eljuttatott az író családjának. Sőt, az író édesanyja titokban el is jött Badacsonytomajba, ahol a kisfiú szüleinél szállt meg, a kisfiú ezalatt a kamrában aludt. A kisfiú kiléte tehát egyáltalán nem volt kérdéses, mint ahogy lakhelye sem.

Egy vetítéssel egybekötött beszélgetésen, ahol az életrajzi könyvből is olvastunk fel részleteket, fel kellett tennem a kérdést: akkor most kinek higgyünk? Ismerte-e az író és családja a kisfiút, vagy nem? Melyik a hiteles verziója a történetnek? A valamikori kisfiúé vagy az íróé?

Szerintem mindkettő az. A maga módján mindkét verzió igaz, és alapvetően hozzájárul a tágabb történet megértéséhez, átéléséhez. Mivel az ilyen történetekről nem szoktak hivatalos iratokat készíteni, még ha fenn is maradtak volna, például a lebuktatott csempészésért járó büntetésről, ezért csak a résztvevők emlékeire támaszkodhatunk. Sokan azt gondolják, hogy az emberi emlékezet tökéletlen – szemben a fotókkal, az iratokkal, a számítógépes adatokkal. Szerintem az emberi emlékezet *tökéletes*. Tökéletesen emberi. Csak tudni kell elhelyezni a homályos közepeztáblán.

Hogyan lehet ebből kiállítást csinálni?

Ennek a kutatásnak nem volt elsődleges célja egy kiállítás rendezése.

Személyes magánkutatásnak indult, intézményi kutatásként folytatódott abból a célból, hogy feltárjuk ezt a töredékes, félig elfelejtett történetet, próbáljunk dokumentumokat találni, rendszerezni, kutathatóvá tenni, végül egy levéltári fond formájában megőrizni.

Amikor egyszer az Archívum igazgatója meglátta az irodám falán a magamnak készítettet, a fal nagy részét beborító archív légi felvételt a Badacsonyról, benne a rabtábor épületeivel, azt mondta, csináljunk ebből egy kiállítást. Akkor még nem voltam kész erre, és úgy éreztem, hogy még anyagot kell gyűjtenünk.

Kollégáim egy része is szkeptikus volt, mondván, hogy ezek a „körbelövések” nem alkalmasak egy kiállítás rendezésére. Elkezdtem gondolkodni azon, hogy mivel töltsük ki az űrt, a hivatalos dokumentumok hiányát. Rájöttem, hogy hivatalos dokumentumok persze kellenek, de a dokumentumokat falon vagy tárlókban bemutató kiállítások a legunalmasabb műfajt képviselik a közönség szempontjából.

Azt gondoltam, hogy professzionális kurátor kollégám lesz ebben az esetben is a kiállítás kurátora, én pedig a felbujtó, az ötletgazda, az anyagbeszerző, aki majd beleszól a tervekbe, koncepciókba. Nem így történt – rájöttem, hogy nincs más megoldás: nekem kell kurátornak lennem, és kollégáimnak kell beleszólniuk, ötleteimet racionális keretek közé szorítaniuk, külső közreműködők, művészek által esztétikussá, megvalósíthatóvá és fogyaszthatóvá tenniük.

Voltak originális interjúink, ezek részleteit bemutathattuk monitorokon, kiegészítve korabeli filmhír-

adók és amatőr filmek részleteivel. Kedvenc ötletem volt egy régi tévékészüléken állandóan futó „hangyás képernyő” (nincs jel, adásszünet) a hozzátartozó sistergéssel, amit a kihagyó emlékezet vizuális metaforájának gondoltam – lehet, hogy nem magától értetődő módon. Ráadásul a Blinken OSA Archivumnak korábban volt már egy *Gulag* című kiállítás a szovjet munkatáborokról a valamikori Zrínyi Nyomda elhagyott csarnokaiban, ennek dokumentációja is felidézhető volt párhuzamos történetként.

De nemcsak dokumentumok és interjúk, hanem tárgyak is szükségesek voltak ahhoz, hogy a történetet megfogható közelségbe hozzuk a látogatóknak. Többször jártunk a badacsonytomaji Tájházban, amelynek gazdag helytörténeti gyűjteménye van, részben a faluról, részben a bauxitbányászatról. Kikölcsönöztünk a kiállításunk számára nagy méretű, kézzel rajzolt térképeket, műszaki rajzokat, terveket, és elhoztuk a bauxitbányászatban és kőfaragásban használt kéziszerszámok, eszközök válogatását is – persze mindezt úgy, hogy a Tájház látogatóinak továbbra is megfelelő választék álljon rendelkezésére.

A nyomtatott anyagok böngészésére „olvasószobát” rendeztünk be a kiállítás egyik részében, a Blinken OSA Archivum kiállítócsarnokában, a Centrális Galériában. Itt nemcsak Stirling György könyvét vagy a Bacsó Péter életpályáját felidéző interjúkötetet, a badacsonytomaji és tördemici monográfiákat lehetett lapozgatni, hanem egy igazi levéltári dobozban, szabványos mappákban elhelyezett dokumentumgyűjteményt is Archívumunk anyagából,

például a Szabad Európa Rádió vonatkozó dokumentumait – persze másolatban –, mintha a látogató az Archivum kutatótermében ülne.

A tárgyak mellett azért a fotók is fontos szerepet kaptak. Öt hatalmasra nagyított és felkasírozott légi fotót böngészhettek a látogatók; ezek olyan jó felbontásúak voltak, hogy nemcsak a házakat lehetett pontosan kivenni rajtuk, hanem azt is, hogy melyik kertben hány gyümölcsfa vagy szőlőtőke volt. A különböző időben keletkezett légi felvételekből érintőképernyős „time lapse” installációt készítettünk. Műholdfelvételek segítségével mozaikszerűen összeraktuk Magyarország alulról átvilágított térképét, amelyen bejelöltük az ismert kényszermunkatáborok helyét. Még egy óratorony szimbolikus vázát is kiállítottuk. Természetesen mindehhez kreatív művészek, dizájnerek közreműködése kellett.

Volt egy csomó archív fotónk a környékről, a Balatonról, még két festményt is kölcsönöztünk a tájházból. Fotóművész kollégánk pedig először a terepmunkás csoportunkkal járta végig a hegyet a rabszállás romjával és az elhagyatott bazaltbánya absztrakt formákat és textúrákat alkotó bazaltfalaival. Később többször is visszament egyedül, hogy ne zavarjuk a munkájában, és felvételeket készített az őserdei hangulatot árasztó romokról és a bazaltbánya maradványairól, havas téli időben és napos nyári kánikulában. Ezek a felvételek sokféleképpen párba állíthatók az archív fotókkal. És nem említettem még a Bacsó-film stand-és werkfotóit, amelyek külföldön élő készítőjét megtaláltuk, és főleg megtaláltuk magukat a fotókat, amelyeket ugyancsak kiállítottunk.

Így már egyáltalán nem volt üres a kiállítás koncepciója, de még mindig hiányzott valami az elképzelésem szerint.

Szküllák és Kharübdiszek, kuratori dilemmák

Az ilyen kiállítások többsége a szemnek és az agynak szól. Nem emlékszem, hol találkoztam először a „multiszenzorialitás” kifejezéssel, talán egy amszterdami projektzáró eseménysorozaton, ahol az olfaktorikus (szaglással kapcsolatos) kutatások történeti, pszichológiai aspektusait mutatták be. Biztos voltam benne – sőt már eleve azért mentem ki erre az eseményre laikusként –, hogy a mi kiállításunkban is kell egy ilyen réteg, bármennyire is szokatlan és kockázatos.

Tíz csiszolt üveg dugós patikaüvegben próbáltam olyan szagmintákat előállítani, amelyek a rabtábor életére és a korszakra jellemzőek. Volt köztük dohos szalma, olajos gépalkatrész, de a hazánkban ideiglenesen tartózkodó szovjet hadsereg tisztjeinek feleségei által közkedvelt rózsakölni is (amivel azonban az izzadságszagot nem lehetett elnyomni). Volt kapadohány kátrányos hamuja, mosószappan és a sebek fertőtlenítésére használt jód is.

Itt szembesültem az egész kiállítással, de különösen a multiszenzoriális részére érvényes dilemmával, afféle Szküllák és Kharübdiszek veszélyeivel. Az egyik veszély a hiperrealizmus: ha ezt akarjuk, akkor emberszagokat is be kellene mutatnunk – ami egyébként ma már lehetséges, molekuláris elemzés és szintetizálás eredményeképpen –, de ez szerintem túlment volna a látogatók tűréshatárán. Másfelől az

olfaktorikus rétegek asszociációkat kell keltenie, nem konkrét immerziót várunk el tőle – egyébként is a történet (és a felejtés) bemutatását kissé el akartuk emelni a mai valóságtól. A másik veszély a „Disneyland”, ahol minden színes-szagos, lebilincselő, szórakoztató – ezt sem akartuk.

Önálló – ebben az esetben valóban immerzív – hanginstallációt is komponáltunk egy neves hangmérnök alkotó közreműködésével. Nyolccsatornás, térben megszólaló, tizennyolc egymásba átfolyó epizód félórás, bárhol elindítható folyama jött létre, amely másfajta alkotói dilemmákat hozott fel készítése közben. Nem akartunk ugyanis képzetes hangjátékot vagy rádiójátékot készíteni hangi elemekkel, amely egy történetet mesél el, és a hallgatónak követnie kell a történetet. Nem akartunk képzeletbeli filmet sem készíteni, vizuális réteg nélkül. Annyit már tudtunk a rabtábor körülményeiről, életéről – a legérzékletesebben Stirling György leírásából –, hogy ezekhez tudtunk konkrét hangokat társítani. Itt is az volt a kérdés, hogy mennyire akarunk hiperrealista hangi környezetet vagy Disneyland jellegű közeget létrehozni.

Volt néhány megkerülhetetlen hangi elem, például a bazaltbánya hangjai. A badacsonyi bazaltbánya természetesen rég nem működik, de a Balaton-felvidéken folyik még bazaltbányászat – nem olyan minőségű a kő, mint Badacsonyan, de bizonyos célokra tömegesen használják. Le is mentünk Uzsabányára, ahol a bánya engedélyével a robbantások és a kőomlások hangjait, a zúzógépek dübörgését, a tehervonatok csikorgását vettük fel.

Felvethető a kérdés, hogy miért fásztottuk magunkat a helyszíni felvételekkel, amikor ezrével vannak „konzerv” felvételek – senki nem venné észre a különbséget. Valóban így van, de számunkra, alkotók számára ez erősítette a hanginstalláció belső koherenciáját: maga a tudat, hogy ezek a hangok valahogyan a bazaltbányával vannak kapcsolatban, saját gondolkodásunkat is befolyásolta. Ugyanez volt a helyzet a badacsonymaji bazalttemplom harangjával: konzerv harangszó is van bőven, de az a tudat, hogy ugyanennek a harangnak a távoli hangja hallatszott fel a rabtáborba annak idején, indokolta, hogy ezt is a helyszínen vegyük fel. Itt viszont – a szagmintákkal ellentétben – emberi hangfoszlányokat is belekomponáltunk az installációba, hiszen nem elhagyatott, romos tájat vagy bárhol működő bányát akartunk érzékelteni, hanem az ott raboskodó emberek életét is fel akartuk idézni, természetesen csak hangfoszlányok által. Az egyes epizódok maguk is sok rétegből állnak, és az epizódok sorrendje is elgondolkodtat.

Volt még egy sajátossága ennek a kiállításnak: nem volt aktuálpolitikai vonatkozása, nem volt ellenségkép, nem akartunk mindenáron igazságot tenni. Előfordult, hogy egy idős túlélőről, aki azt állította magáról, hogy rab volt, egyesek arra célozhattak, hogy talán nem is rab volt a táborban, hanem őr (ez később nem igazolódott be). De még ha őr is lett volna, nem azért boncolgattuk ezt a történetet, hogy a túlélőket szembe-sítsük akkori tetteikkel, azokat mai fejjel minősítsük és számonkérjük, hogy mit kellett volna tenniük... Mi a töredékes történetet akartuk feltárni

és a közönségünkkel megéreztetni az akkori körülményeket, emberi viszonyokat, helyüket a nagy rendszerben.

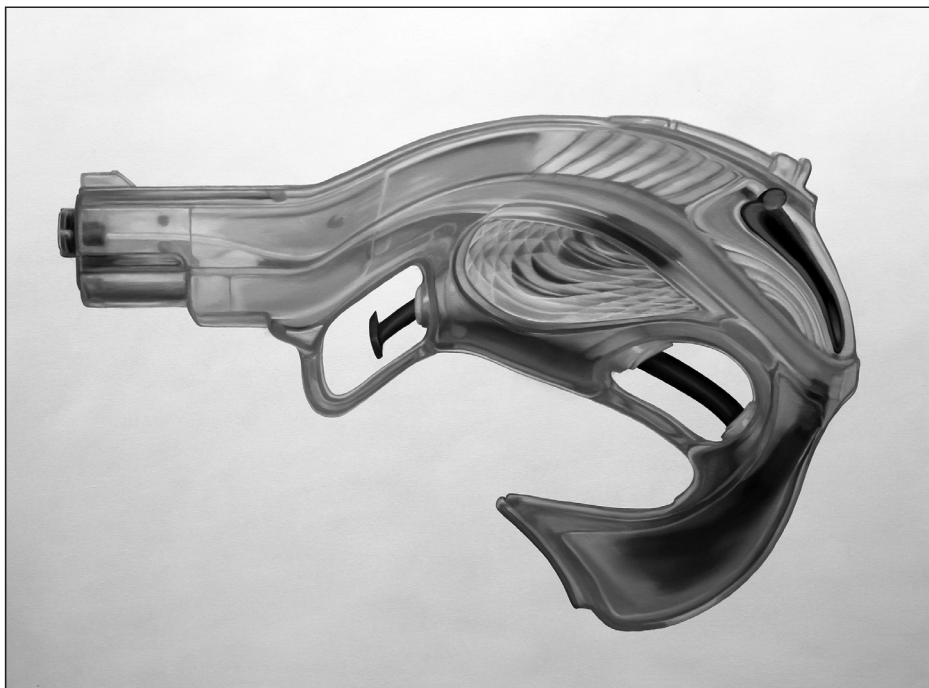
Utószó

A kiállítás sikeres lett. Fennállásának hat hete alatt több mint ezren látták, a csatlakozó programokra, vetítésekre, beszélgetésekre, workshopokra is sokan voltak kíváncsiak. Külön örültem, hogy sokan jöttek Tomajról, Tördemicről, és bár tudom, hogy egy kisebb településen erősek a politikai és gazdasági törésvonalak, a budapesti kiállítás olyan volt, mint a ringben a semleges sárok, ahová a bírók szétküldik a küzdő feleket: itt mindenki találkozott és szóba állt mindenkivel.

A finisszázs után Badacsonyból hivatalos és civil megkeresések érkeztek, hogy a kiállítást vagy annak valamilyen részét be lehetne-e mutatni Badacsonyan – jelenleg erről egyeztetünk kollégáimmal. Badacsonytomaj korábbi polgármestere pedig azt az előterjesztést tette a képviselő-testületnek, hogy a rabszállást nyilvánítsák hivatalos emlékhelynek, helyezzenek ki táblákat, építsék ki az odavezető utat.

A hiányzó iratokat nem találtuk meg. Megtaláltunk azonban más dokumentumokat, emberi sorsokat ismerhettünk meg, és nyomot hagytunk a környék életében.

A homályos céltábla így is világosabbá vált.

Gulyás Andrea Katalin: Víziópisztoly 1.